

РУСКИ КОНЗУЛИ О НАЦИОНАЛНОЈ СВИЈЕСТИ СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ СРЕДИНОМ XIX ВИЈЕКА

У раду се говори о културном и националном развоју Срба у Босни и Херцеговини средином XIX вијека из перспективе руских дипломата у Сарајеву и Мостару. Долазак руског конзулата у Босну, а недуго затим и у Херцеговину, имао је значајног утицаја на просвјетни и вјерски живот православног становништва. У свом дјеловању руски конзулати су дали нарочити допринос у процесу отварања нових школа, допремању материјалне и финансијске помоћи православним црквама и манастирима, али и слању стипендиста на школовање у Русију. Учествујући у поменутим активностима настала су њихова свједочанства о културно-просвјетном и националном развоју православца у Босни и Херцеговини.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, руски конзулат, источно питање, свештенство, трговци, сељаштво.

Живот православног становништва у Босни и Херцеговини, средином XIX вијека, одвијао се између аграрно-социјалних нереда сељаштва и покушаја Порте да спроведе реформе, побољша положај хришћанског становништва те угуши устанке у Херцеговини (1852-1862) и Босанској крајини (1858). Након што је Турска донијела програм реформи Хатихумајун (1856), који је у Мостару објављен фебруара исте године, положај муслимана и хришћана на папиру је изједначен. (Ћоровић 1933: 58) Међутим, због недоследног спровођења реформи и нових облика злоупотреба, од стране турских феудалаца, хришћани су једини излаз из пореског и личног тлачења видјели у пружању организованог војног отпора. Као најбројнија и најугроженија категорија становништва, православно сељаштво је, ослоњајући се на борбено залеђе Црне Горе, па и Србије, представљало главни носилац те борбе. Пуни епског одушевљења, васпитани традицијом, а притјешњени унутрашњим и спољашњим потешкоћама – према ријечима историчара Пера Слијепчевића – они су у тој борби давали све што је човек кадар, а прије свега примере највећег пожртвовања. (Ћоровић 1929: 11)

¹ lakovic.maja@yahoo.com

У поменутиим околностима, код већег дијела православног становништва, религија се, заједно са традицијом и колективном свијешћу о припадности једном истом, српском народу, наметнула као кључни елемент у процесу очувања и обликовања националне свијести и идентитета. Снажан подстрек том процесу дали су и устанци сељаштва, који су уједно пружили и „материјалну садржину националног покрета“, који је, у неким својим фазама, пријетио да ће покренути најважније питање међународне дипломатије источно питање. (Поповић 1949: 10)

Средином 50-их година XIX вијека одиграло се неколико догађаја на међународној политичкој сцени који су измијенили односе, између великих сила, у источном питању. Наиме, након руског пораза у Кримском рату (1853-1856) одржан је конгрес у Паризу (1856), чије су одредбе Русији ускратиле, вишедеценијско, привилеговано мјесто у рјешавању, овог, најважнијег питања у оквирима међународне дипломатије. Суочена и са другим неповољним одредбама, које су, између осталог, ограничиле њено присуство на Балкану, влада у Петрограду је, октобра 1856. године, на приједлог министра спољних послова кнеза Александара Михајловича Горчакова, донијела одлуку о увећању руске конзуларне мреже на Балкану. Био је то један од одговора руске дипломатије на међународну изолацију, са којим је покушала да задржи мјесто, које јој је међу православним становништвом на Балкану припадало. (Гилфердинг 1972: 5,6) Сходно томе, примарни разлози за отварање руских конзулата, у Сарајеву и Мостару, нису, у толикој мјери, повезани са унутрашњим приликама у Босни и Херцеговини, већ су били дио новог спољнополитичког курса владе у Петрограду.

Увећањем броја руских конзула на Балкану повећава се и обим њихових послова. У њиховој надлежности се налазила контрола над спровођењем Хатихумајуна, заштита интереса православаца, али и спријечавање ширења католичке пропаганде која је, према њиховим оцјенама, задњих година узела великог маха. Руски конзули су имали обавезу и да пружају морални ослонац и потицај православним хришћанима у сферама просвјетног, културног и вјерског живота. (Грујић 1966: 74) Заједно са конзулатима, а под непосредним покровитељством руске владе, у циљу реализације горе поменутих задатака, дјеловале су и словенофилске и добротворне организације. (Екмечић 1989: 140) Учествујући у поменутиим активностима конзули су неријетко записивали своја лична запажања и утиске. У овом раду ћемо дати сажет осврт на моменте из просвјетног, вјерског и културног живота Срба у Босни и Херцеговини, у интерпретацијама руских дипломата у Сарајеву и Мостару.

*

У мају 1857. године у Босну је стигао први руски конзул, историчар и словенофил, Александар Фјодорович Гиљфердинг². Прве представе о западном Балкану код Гиљфердинга су се формирале још у вријеме студентских дана, па је долазак у конзулску службу доживио као прилику да се увјери у истинитост својих предубјеђења о друштву, менталитету и култури становништва Босне и Херцеговине. (Гиљфердинг 1972: 6) Путујући Балканом слушао је и записивао своје, али и утиске својих домаћина, да би, на крају, сва своја запажања преточио у путопис, који је под насловом *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, објавио у Петрограду 1859. године. Захваљујући овом путопису по први пут је, увјерљиво, код руског читаоца створена представа о реалном животу хришћана у Босни и Херцеговини. (Тепић 1988: 21)

Иако се на мјесту конзула задржао непуних годину дана Гиљфердинг је успио да изгради будућу политику конзулата према домаћем становништву, страним конзулатима у Сарајеву, али и турским властима. У складу са словенофилским идејама процијенио је да се будућност рада конзулата налази у сарадњи са домаћим православним становништвом. Међу њима је разликовао неколико категорија и то: митрополита – Грка, ниже свештенство, трговачку класу, сељаштво и народ Херцеговине. (Тепић 1988: 28) За разлику од митрополита ниже православно свештенство је, према Гиљфердинговом мишљењу, било искрено предано сарадњи са Русијом. Први сусрет са православним свештеницима се десио приликом посјете манастиру Дужи. Упркос томе што је манастир на њега оставио утисак „сиромаштва и биједи“ био је задивљен духом старог игумана, неуког човјека који је упркос одсуству личног образовања схватао важност школовања и просвјеђивања народа. У манастиру се осјећала нада у бољу будућност и љубав према народу и његовом просвјеђењу. Нарочито га је радовало сазнање да је при манастиру радила основна школа коју је у вријеме његове посјете похађало

² Александар Фјодорович Гиљфердинг је рођен 14. јула 1831. године у Варшави. О његовом поријеклу постоји неколико верзија. Према једном извору његова се породица доселила из Њемачке у XVIII вијеку и прешла са католичанства на православље. По другима, отац му је био протестант из Холандије, а мајка католкиња из Шри Ланке. Године 1852. окончао је Московски универзитет, смјер историјско-филолошки, код слависте О. К. Бођанског. Током студентских дана је постао духовни сљедбеник Хомјакова када се код њега развила жеља за проучавањем историје, културе и језика словенских народа. Написао је више књига од којих ћемо издвојити: *О сродности словенског језика и санскрта*, *Однос словенског језика са сродним језицима*, *Путовање по Босни, Херцеговини и Старој Србији*, *Историја балтичких Словена*, и др. Непосредно прије доласка на мјесто конзула у Сарајеву добио је и научно признање у виду именовања на мјесто дописног члана Руске академије наука. И након окончања конзулског мандата и повратка у Петроград наставио је да се, у функцији службеника Министарства спољних послова, бави балканским темама. Од 1867. године је обављао функцију предсједника новоформираног огранка Словенског добротворног друштва Ст. Петербурга, а водио је и етнографско одјељење Географског друштва Руске империје.

осморо дјеце. (Гиљфердинг 1972: 31) Дочек који му је том приликом приређен потврда је његове претпоставке како је ниже свештенство одан савезник руске политике у односу према Босни и Херцеговини, јер је „душом предано Русији“. Без обзира на противљење митрополита, ниже свештенство се често обраћало руском конзулату и достављало му податке. Из захвалности према томе настојао је да одговори на све молбе и упите свештеника, а нарочито се ангажовао у испоруци црквених ствари и црквених и школских књига, како оних из Русије, тако и оних из Србије, сматрајући то основним средством у истискивању „из Босне прилично штетне књиге коју овдје Аустрија распрострањује“. Касније ће из истих разлога конзулати истрајавати у намјери да успоставе сарадњу са црквено-школским општинама кроз коју је реализовано неколико захтјева, православних младића, за школовањем у Русији. (Тепић 1988: 29) Лично Гиљфердинг је заслужан за додјелу првих стипендија сљедећим полазницима: Јовану Дречу у Петроград, Јовану Пичети у Херзон, Николи Билићу и Васу Остојићу у Одесу. (Ђоровић 1933: 65) Помагао је појединце који су радили на описмењавању и просвјешћивању православног становништва. Примјера ради, на рад Стаке Скендерове и важност њене културно-просвјетне мисије, у јавности, је по први пут указао, управо, Гиљфердинг. (Рајић 1966: 122) Конзулат је дао новчану подршку за оснивање Стакине школе за православне дјевојчице, крајем 1858. године, у Сарајеву. (Ј. А. Писарев, М. Экемечич 1985: 218) Била је то једина школа за православну дјеца која је током 60-их година добијала новчану помоћ од турских власти. (Урић 2008: 265) Циљ наведених активности конзулата је био јачање вјерских и културних институција као темеља националне свијести народа и допринос изградњи национализма, елитног типа, који је, као појава, био заступљен у свим јужнословенским областима, а нарочито у онима које су биле у саставу Турске. (Екмечић 1989: 140)

Када је ријеч о образовању код православаца сви руски конзули су се слагали са оцјеном да је Мостар био најважнијих центар из којег се ширила просвјешћеност. На то је указивао још Гиљфердинг, 1858. године пишући о томе како је међу мостарским Србима уочљива јака жеља за умним напретком и просвешћивањем што није била карактеристика других градова у Турској, који су били и већи и богатији од Мостара. (Гиљфердинг 1972: 57, 58) Улогу у томе су имали и херцеговачки манастири као главни одгојитељи свештенства и сачуватељи православне вјере. Како јеромонаси, тако исто и мирски свештеници учили су и васпитавали су се по манастирима на славенском језику у исправном читању црковних књига и српском писању, (...)“. (Памучина 2005: 201, 202) Узимајући у обзир важност улоге коју је Мостар имао у просвјетном и вјерском животу православаца осјећала се потреба за оснивањем руског конзулата у том граду. Част да подигне руску конзулску заставу у Мостару, 30. августа 1858. године, на рођендан руског

цара Александра II (1855-1881), припала је сарајевском конзулу Јевграфу Романовичу Шчулепникову. (Тепаћ 1988: 53) Тај је догађај привукао велику пажњу православних Мостараца, који су упркос подозрењу турских власти, у великом броју присуствовали свечаној служби у православној цркви, која је тим поводом уприличена. (Ђоровић 1933: 65)

Рад и залагање у области народног просвјетења, које су препознали код свештеника у Мостару, није се могло приписати сарајевском свештенству. Православни свештеници у Сарајеву показивали су пасивност и незаинтересованост услед чега су наставници долазили из Србије и Угарске, али као „странци“ нису били довољно мотивисани да „воде наставу са ревношћу човјека који жели допринијети напретку млађих покољења. (Гилфердинг 1972: 80) Том проблематиком су се, поред конзула, бавили и руски истраживачи просвјетних и вјерских прилика код Срба у Босни и Херцеговини. Примјера ради, руски историчар Нил Попов је, у свом огледу, *Православие в Боснии и его борьба с католической пропагандой и протестантскими миссионерами* из 1873. године, навео неколико корисних података о рефлексјама првих школа на развој националне свијести код Срба и улози свештеника у том процесу. Према његовим сазнањима, још 1849. године, Ђорђе (Спиридон) Рајковић³, придошлица из Дубровника на мјесту повјереника цркве Св. Арханђела у Сарајеву, предложио је члановима сарајевске општине да оснују фонд за отварање прве школе у којима би православну дјецу, умјесто самоуких свештеника, подучавали школовани учитељи. Због нередовног школовања и незнања свештеника-учитеља народу није имао ко да укаже на славну прошлост њихових предака, која је била њихова једина духовна храна и снага. Захваљујући Рајковићевој иницијативи, 1850. године, из Дубровника су допутовала двојица учитеља Јуриј Маргетић и Јаков Вуковић⁴. Њиховим доласком са радом је почела школа за православну дјецу, која је за кратко вријеме постала узор другим просвјетним установама те врсте. (Папић 1978: 19) Међутим, у периоду између 1863. и 1865. године, услед притисака валије Осман паше и митрополита Игњатија, школа је све теже настављала са извођењем наставе. Притисак локалних турских власти обиљежило је и учестало спаљивање важних књига из српске историје, забрана рада школском одбору, док су учитељи неријетко били под полицијском присмотром или су протјеривани ван граница Турске. (Попов 1873: 22)

³ У вријеме устанака у Босни и Херцеговини Ђорђе Рајковић је радио као банкар руског конзулата у Сарајеву. На основу извјештаја конзула Кудрјавцева, из јануара 1875. године, руском посланику у Константинопољу Н. П. Игњатијеву, закључујемо да је Рајковићу била повјерена и улога тајног агента МИД-а. За резултате своје мисије и службу у руском конзулату одликован је 1875. године орденом Св. Станислава III реда.

⁴ Митар Папић у књизи *Историја српских школа у Босни и Херцеговини* помињу се имена учитеља Ђорђа Маргетића и Сима Самоуковића.

О свим наведеним дешавањима која су довела до гашења православне школе у Сарајеву (21. јануара 1865. године) у народу је настала пјесма:

„Да се добро злом огради,
Крвопја Осман-паша
Глас издаде, да се руши
Из основа школа наша.
Бђсни Турци нападоше
На книжару школе наше,
У несретню Сараеву
Омладину распљачкаше;
Однесоше, запалише
Шкољске књиге одобране,
Ах! И србску повђстницу,
Да у срце народ ране.
Осман-паша насильниче!
Повђсница нигдђ ние
Ни прогната, ни проклета,
Где се людска крв не пие.“

Уз ниже свештенство и православни сељаци су одмах задобили поштовање и наклоност руских конзулата. Упркос незавидном социјално-економском положају сељаштво је било живи темељ очувања народног јединства и вјере која се базирала на „унутрашњој снази хришћанске љубави тог истог народа“. (Гилфердинг 1972: 50) Бројни си примјери кроз које су руске дипломате описивали љубав и поштовање обичног народа према својој историји и традицији, а један од њих је детаљ из разговора Гилфердинга и столачког Хамза-бега Ризванбеговића. Разонодећи се уз вечеру и пјесму, у беговом друштву, конзул је дознао како се пјесма о Марку Краљевићу очувала у народу и пјева упркос томе што муслимани не воле овог српског јунака и све оне који пјевају пјесме о њему кажњавају батинама. Из разговора је закључио да су хришћански јунаци величанственији и чврсто усађени у свијест народа, који их уздижу кроз херојске пјесме, за разлику од муслимана који пјевају само илирске пјесме. (Гилфердинг 1972: 51) С друге стране, имао је прилику да се увјери и у то како су у свијести српског народа остале урезане и негативне приче из народног предања. Тако је приликом посјете Добруну дознао причу о српској „краљици Јерини“, жени деспота Ђурђа Бранковића, због чије је похлепе и прељубе порушен град Добрун. (Гилфердинг 1972: 108) Одушевљење српском поезијом и пјесмама је било уочљиво и код других страних путника у нашим крајевима. Поменућемо мишљење француског путописца Е. de Sainte-Marie који у путопису *L'Herzegovine* написао да је „читање старих

пјесника веома је привлачно; код њих налазимо понекад описе ратничких подвига достојних једног Ахила“. (Šamić 1981: 256)

Нарочито занимљивом Гиљфердингу се чинила појава да се код православаца појам вјере везивао са идејом народности до мјере да су „појмови Србин и православац синоними“. (Гиљфердинг 1972: 365) Појава у којој се поистовјећује вјера са народношћу, били су сложни конзули у оцјени, није био искључиво посљедица дјеловања нижег свештенства, већ властитог народног осјећања и сазнања. (Тепић 1988: 31) Иначе, крајем 50-их година, у православном су се свијету, под утицајем словенофилске идеологије, јавили покушаји „да се национална стремљења српског народа изведу из учења православне цркве“. (Екмечић 1989: 141) Као словенофил Гиљфердинг је учествовао у креирању и ширењу таквих ставова. Његов лични утисак је почивао на спознаји да је најважнија тековина српског народа очување њихових обичаја и самобитности, али и православне вјере која је темељ словенског духа. На сличну поруку наилазимо и двије године касније у тексту московске посланице Србима (1860). (Урић 2012: 18)

Из наведеног се изводи закључак да је код сељаштва и нижег свештенства била присутна спремност за подношење жртве за „општу народну ствар“. Осјећај за то је био ријеткост код православних трговаца. Они су чинили затворен круг људи, попут касте, која се обогатила захваљујући трговини са Аустријом и на том се путу од раје-сељака потпуно одвојила. Њихова снага је долазила из новчане надмоћи и трговачког монопола са европским свијетом од којег су Турци зазирали. (Екмечић 1989: 92) Иако су им имовинска средства дозвољавала да често путују и школују се у иностранству потребе за дубљим интелектуалним радом нису имали. Сарађивали су са локалним турским властима у циљу заштите сопствених трговачких интереса и издавали су се за виши слој друштва којег код Срба није било још од средњег вијека. (Гиљфердинг 1972: 81) Трговци су били заслужни за креирање нетачних представа, код страних путника, о томе како су Османлије либерална нација у чијој држави су хришћани и муслимани једнаки пред законом. (Гиљфердинг 1972: 371) У почетку је Гиљфердингов став о трговцима дијелио и његов наследник, конзул Шчулепников, који је у августу 1865. године, писао руском посланику у Константинопољу да је код трговаца очигледно свако одсуство љубави према домовини, својој сабраћи и да чак долази до изражаја равнодушност према исповиједању религије.⁵ У његовим каснијим извјештајима је очигледна промјена мишљења у вези са понашањем трговаца, јер је у неколико извјештаја указао, руском посланику у Константинопољу, Николају Павловичу Игњатијеву на извјесне промјене националних осјећањима тих истих трговаца, који су одједном почели да показују спремност за сарадњу са руским конзулатом. У извјесној мјери је

⁵ Цитирано према И. Тепић, *БиХ у руским изворима...*, 201.

то посљедица дјеловања Уједињене омладине српске, која је имала своју филијалу у Сарајеву. (Тепић 1988: 41)

С тим у вези важно је поменути и улогу националне мисије коју је Србија имала код српског народа у Босни и Херцеговини. Иако су у територијалном смислу припадали двијема државама, Срби са обје стране Дрине, су припадали једном националном и духовном бићу. (Цвијић 1908: 21) Осјећање заједништва је било нарочито појачано у вријеме херцеговачког устанка Луке Вукаловића (1852-1862), устанка у Босанској крајини (1858), али и притисака Порте да онеспособи развој ослободилачког покрета. Неки од учесника и организатора босанског устанка су се склањали у Србију од прогона турских власти и тамо учествовали у раду Српско-босанског одбора (1860) који је основан са знањем Русије и циљем да покрене нови устанак у Босни. (Урић 2012: 7) Један од чланова одбора је био и руски писац и публициста, словенофил Иван Сергејевич Аксаков. С обзиром на то да су словенофили уживали одређену (незваничну) подршку руске владе и дјеловали попут њене продужене руке на Балкану од И. С. Аксакова се очекивало и да обезбједи финансијска средства тј. кредит код руске владе о набавци оружја за устанике. (Урић 2012: 21)

Долазак на власт кнеза Михаила Обреновића (1860-1868) дао је нови национални полет српским земљама, нарочито у онима које су биле у саставу Турске. Организација народних снага из Босне које су се на различите начине могле ставити у службу његове политике повјерена је младим учитељима и свештеницима, са тих подручја, који су се својевремено школовали у Београду. Примјера ради, архимандрит Серафим Перовић, архимандрит Леонтије Радуловић, учитељ Јово Перовић и мостарски трговац Јевто Бјелобрк су били повјереници српске владе за Херцеговину. У Сарајеву активну улогу узимају и каснији митрополит Сава Косановић и учитељ Стево Петрановић. (Ћоровић 1929: 35)

Руски конзули су показивали отворене симпатије према устанцима против Турске и правдали учешће Црне Горе. Међутим, положај руских дипломата у цијелој Турској, последице Кримског рата (1853-1856) био је изузетно сложен. С једне стране, од њих се очекивало да сузбијају ослободилачке акције хришћана, а са друге, да им помажу у циљу очувања ауторитета Русије. (Хевролина 2003: 36) Због тога се стицао утисак да дјеловање њихових конзула није следило званичну политику владе у Петрограду. Руски конзули су, повремено, били директно укључени у херцеговачки устанак, док су за устанак у Босанској крајини (1858) показивали мање интересовања и о њему су се информисали углавном преко посредника. (Тепић 1988: 545)

По угледу на првог сарајевског конзула А. Ф. Гилфердинга и конзул Валеријан Владимирович Безобразов се у раду мостарског конзулата ослањао на сарадњу са нижим свештенством. Свјестан дјеловања трговаца

на штету општих интереса православног становништва В. В. Безобразов је у једном извјештају из 1861. године, написао да су „обезбједишви релативно независтан положај трговци се понашали као аристократија (...) Сходно томе, тај слој херцеговачког друштва искључен је из свих општих интереса земље и живи само за своје, егоистичне интересе...“ (Кондратјева 1971: 203) Руски конзул је важио за храброг, дрског и помало уображеног човјека, па су његови односи са трговцима, тј. представницима мостарске општине, брзо дошли до ивице сукоба. Наиме, иако је у извјештајима говорио против трговаца В. В. Безобразов је од њих узимао високе новчане позајмице, које је нередовно враћао. Због тога је једном приликом тражио од мостарске општине да му исплати новац који је Прокопије Чокорило, добио за отварање једне велике и шест мањих цркава у Мостару. Без намјере да улази у сукоб са конзулом општина је, ипак, одбила захтјев уз адекватно образложење и новац уложила у изградњу цркава у Коњицу и Челебићу. (Ћоровић 1933: 65) За разлику од трговаца, обичан народ је, према мишљењу В. В. Безобразова, преживљавао од бављења земљорадњом и сточарством. Било да су у питању хришћани или муслимани живјели су скоро па подједнако тешко. Страдају највише због недостатка земље, која је већином у власништву муслимана-земљопосједника, али и пореских притисака и самовоље локалних власти. Однос између газда-муслимана и хришћана-кметова је упоредио са односом између власника плантаже у Америци и његових робова. (Ћоровић 1933: 206) Генерално гледано положај хришћана у градовима је нешто слободнији, у односу на претходне године, а посљедица је то њиховим новчаних обрта са иностранством и сарадње са локалним турским властима. Закључује да је сасвим очекивано то што су хришћани са оружјем у рукама одлучили да се боре од неправде и одбрану своје части и достојанства. Нарочиту опасност за словенски дух и православно елемент у Херцеговини Безобразов је уочио у војном порезу-аскеру, који су хришћани радије плаћали него ли натуралне порезе. Удаљавање хришћана-војника из родног краја, искључивост исламске вјере и њихов начин живота доводили би до неминовног преобраћења, једног дјела војника-хришћана на ислам. Истини за вољу, током вишегодишњег боравка у Херцеговини руски конзул није свједочио насилном преобраћењу хришћана на ислам. Дешавало се да дјевојке промјене вјеру и пређу на ислам, али не из духовних већ из овоземаљских разлога. (Ћоровић 1933: 209-211)

*

Руски конзули су и у наредним годинама давали допринос у развоју просвјетно-културног живота православног становништва Босне и Херцеговине, тачније, све до 1875. године, када је МИД донио одлуку о укидању конзулата у Мостару, а недуго након тога и конзулата у Сарајеву. Током дводеценијског дјеловања руски конзули су се ослањали на православно становништво, првенствено ниже свештенство и сељаштво.

Управо тим слојевима становништва су приписивали највеће заслуге за очување нивоа националне свијести код Срба и са њима су развили највиши ниво просвјетно-културне сарадње. Сарадњу са трговцима су успоставили нешто касније. Најважнијом тековином њиховог рада у Сарајеву и Мостару сматрају се бројни резултати у домену културно-просвјетног живота православаца. Захваљујући њиховом посредовању вршене су редовне испоруке школских и црквених књига, а додјељивали су и стипендије за школовање младића у Русији. Заслужни су за оснивање и финансирање рада више школа. Иако су на више начина помагали културном и просвјетном развоју Срба у Босни и Херцеговини стиче се утисак да се могло урадити више да није донијета одлука о затварању конзулата у Босни и Херцеговини. Помало неочекивано, али конзулат у Мостару је затворен у вријеме када је отпочела Велика источна криза (1875-1878). Упркос престанку рада руских конзулата тековине њиховог дјеловања су остале трајно уграђене у црквено-школске институције и појединце чијем су раду пружали финансијску и моралну подршку.

Литература

- *Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија 1850-1864.* године, уредници Ю. А. Писарев и М. Экемечич, Москва 1985: Наука.
- Гилфердинг, А. (1972). *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево: Веселин Маслеша.
- Грујић, В. (1966). *Културне везе Београда да Босном и Херцеговином средином XIX века*, Годишњак града Београда, књ. XIII, 73-105.
- Екмечић, М. (1989). *Стварање Југославије 1790-1918. године*, књ. II, Београд: Просвета.
- Кондратјева, В. (1971). *Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60-70-е годы XIX века)*, Москва: Наука.
- Памучина, Ј. (2005). *Сабрана дјела*, Билећа: СПКД Просвјета.
- Папић, М. (1978). *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978.
- Рапић, М. (1966). *Staka Skenderova*, Prilozi za proucavanje istorije Sarajeva, књига II, Sarajevo 1966, 119-137.
- Попов, Н. (1973). *Православие в Боснии и его борьба с католической*

пропагандой и протестантским мисионерима, Москва: Университетская типографија.

- Поповић, В. (1949). *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, Београд: штампарија и књиговезница Научна књига.

- Тепић, И. (1988). *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856-1878. године*, Сарајево: Веселин Маслеша.

- Ћоровић, В. (1929). *Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости до 1875. године*, Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево: Просвета.

- Ћоровић, В. (1933). *Мостар и његова православна српска општина*, Београд: Планета.

- Урић, Н. (2012). *Питање реформи и устанка у Турској с посебним освртом на делатност Српско-босанског одбора и руских словенофила (1860-1861)*, Зборник Матице српске за историју 84, 7-46.

- Хевролина В. М. (2003). *Росийское посольство в Константинополе и его руководитель Н. П. Игнатъев (1864-1878)*, Новая и новейшая история, н. 6, 36-58.

- Цвијић, Ј. (1908). *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

- Šamić, М. (1981). *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljecu 1836-1878. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Маја Лаковић

RUSSIAN CONSULS ABOUT THE NATIONAL CONSCIOUSNESS OF
SERBS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE MID-19TH
CENTURY

Summary

The defeat in the Crimean War (1853-1856) and the Treaty of Paris (1856) represent turning points in the modern Russian history and international relations. The provisions of the Treaty separated Russia, for almost two decades, from the Black sea, obligated it to forsake Bessarabia and loose multi-decennial protectorate over Orthodox Christian in the Balkans. The newly created circumstances changed the means of Russian operations in the Balkans. As the result, Russia established new Balkan consulates in Sarajevo and Mostar, among others.

A characteristic that separates Russian consular reports from others is the fact that these reports particularly emphasized the issues such as the position of the Orthodox Church, clergy, inadequate education among Christians and the liberation attempts by the peasants. Russian consuls did not have the tendency to travel through Bosnia and Herzegovina, with the exception of the Sarajevo consul, Alexander Hilferding, in whose travelogues we can find the most credible depictions of religion, tradition and national consciousness among the Orthodox population. In the two decade of their existence, Russian consuls relied primarily on the lower-positioned clergy and the peasants. It is among these social classes that they developed the highest level of educational and cultural cooperation and attributed the preservation of national consciousness to them. Russian consuls were responsible for numerous positive results in the cultural and educational life of the Orthodox citizens: they advocated for and mediated not only in the delivery of textbooks and religious writings but also in giving scholarships to allow young men to be educated in Russia. They are also responsible for establishing and funding several schools for Orthodox children